

„Фабрики думок“: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав

Олена Клименко,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Діяльність неурядових організацій, які за традицією називають „фабриками думок“, забезпечує постійний обмін ідеями, інформацією між наукою та політично зацікавленими колами (партії, політичні діячі, громадськість) в країнах розвинутої демократії. Ці організації, як правило, орієнтуються на здійснення наукових досліджень і політичне консультування. Професійний рівень організації цієї роботи суттєво відрізняє їх від інших неурядових організацій. У статті висвітлюється генеза „фабрик думок“ з метою з'ясування чинників формування їх організаційних структур та особливостей діяльності.

„Фабрики думок“ в країнах Заходу мають чималі історичні традиції та багатий досвід. В США і в Західній Європі існує багато різновидів неурядових організацій, вплив яких на внутрішню і зовнішню політику держав є усталеним і незаперечним. Однак „фабрики думок“ серед них посідають особливе місце завдяки своєрідній формі своєї діяльності та постійним цільовим групам, зацікавленим у результатах їх досліджень.

Термін „think tanks“ (фабрики думок) виник в США в роки Другої світової війни. Так тоді називали захищене від прослуховування місце (tank), де цивільні та військові експерти розробляли стратегії бойових дій. Нині зарубіжні дослідники, характеризуючи сутність поняття сучасних „фабрик думок“, підкреслюють переважно політичну сферу їх діяльності. У цьому сенсі характерним є визначення М. Тунерта, політолога з Гамбурзького університету, який наголошує на тому, що „фабрики думок“ – це громадські або приватні некомерційні заклади, які вивчають питання, пов'язані з політикою чи важливі для політики. Автор звертає особливу увагу на прагнення організацій робити внесок у формування вибору тем

політичних дискусій серед громадськості.

Американські фахівці з „think tanks” Е. Річ та К. Уївер розширюють це поняття, визначаючи „фабрики думок” як незалежні некомерційні організації, що здійснюють прикладні політичні дослідження. Вони наголошують, що „фабрики думок” діють постійно як компетентні, але нейтральні альтернативні джерела інформації [1].

Слід підкреслити, що політична думка на загал поділяє погляд на „фабрики думок” як на неурядові організації, котрі є своєрідним інструментом надання інформації та консультацій. Характерно, що, аналізуючи діяльність „think tanks”, науковці й політики не бачать суттєвого протиріччя, визначаючи їх як заклади та як організації. Статус неурядових організацій як правовий „фабрики думок” отримали в своїх країнах, а науковий, подібний до академічного, характер діяльності дає підстави вважати їх закладами. Самі представники „think tanks” наголошують на тому, що вони діють як некомерційні дослідницькі інститути [2]. В такий спосіб організації підкреслюють кваліфікаційний рівень своєї аналітичної продукції.

У контексті суджень про професійний рівень інформації „think tanks” варто згадати визначення цих організацій відомим фахівцем з PR-технологій І. Дрором: „Фабрики думок” - це осередки зростання, які утворюються за рахунок безперервного міждисциплінарного наукового мислення до глибинного вдосконалення процесу формування політики в якості єдиного ланцюга між владою і знанням” [3].

Відтак, можна стверджувати, що „think tanks” („фабрики думок”) – це громадські, а також приватні некомерційні організації, що орієнтуються у своїй діяльності на здійснення політичних досліджень та підготовку консультативно-аналітичної інформації високого кваліфікаційного рівня. „Фабрики думок” традиційно відігравали помітну роль у підготовці зовнішньополітичних рішень. Перші з них виникли у США, Великій Британії та Німеччині на початку ХХ століття як реакція наукових та політичних кіл на зміни у сфері світової економіки та міжнародної безпеки. Провідні позиції США на світовій арені, переконаність політичної еліти цієї країни, що саме Америка несе відповідальність за міжнародний порядок, спонукали політиків і науковців шукати шляхів мирного розв’язання суперечливих питань у взаємовідносинах різних держав [4], вироблення стратегій розвитку країни, захисту національних інтересів у світі, що динамічно змінюється. В перші десятиліття ХХ століття в таких галузях суспільних наук, як економіка, політологія, соціологія, почали проводитися дослідження, орієнтовані на вирішення тогочасних актуальних проблем. Великі кошти, що виділялися в США на вивчення міжнародних проблем, гнучка університетська система сприяли появі наукових центрів з дослідження внутрішньої і світової політики. Багато з них з часом перетворились на сучасні „think tanks”.

Одним з найстаріших „think tanks” є американський фонд імені Р.

Сейджа (Russell Sage Foundation), заснований 1907 року. Його головним завданням стало проведення наукових досліджень стосовно розвитку індустріального суспільства в США. Як відзначають дослідники, діяльність цієї організації сприяла розвитку громадянського суспільства в країні. Фонд взяв на себе завдання професійно сприяти подоланню соціальних негараздів у суспільстві, „вивчити соціальні проблеми, випрацювати законодавство і створити приватні організації для задоволення певних потреб” [5].

Після Першої світової війни виникає ціла низка „фабрик думок”. У Європі піонером у цій справі стала Велика Британія. Найстарішими інститутами, які сприяли оформленню організаційної структури „think tanks”, вважаються Товариство Фабіана (Fabian Society), яке виникло ще 1884 року, та Королівський інститут міжнародних досліджень (Royal Institute for International Affairs), заснований 1925 року. В США 1916 року за підтримки Д. Рокфеллера створюється Інститут вивчення державного управління (Institute for Government Research, IGR). Його було засновано на базі об’єднання „Прогресивні бізнесмени і вчені”, яке мало зв’язки з Комісією з економіки і виробництва. Комісія розробляла систему формування бюджету країни і підлягала органам виконавчої влади. Основним завданням Інституту в цей період стало сприяння політиці формування федерального бюджету, а професійно науковий склад організації мав сприяти обґрунтуванню запропонованих рішень. Важливим досягненням IGR стало просування ідеї створення бюджетного бюро у складі міністерства фінансів, яке розпочало свою діяльність 1921 року [6]. 1927 року Інститут вивчення державного управління об’єднується з Інститутом економіки (Institute of Economics) та Брукінгською вищою школою економіки і державного управління (Brooking Graduate School of Economics and Government). Це об’єднання одержало назву Інститут Брукінгса (Brookings Institution). Організація ставила за мету сприяти ефективній діяльності органів державного управління.

1925 року, майже одночасно з появою Брукінгського інституту, організовується Німецький інститут економічних досліджень у Галле, який концентрує свою діяльність навколо питань вдосконалення економічного розвитку. Того ж року створюється Фундація Ф. Еберта, яка стає помітною лише після відновлення її діяльності у розширених іноземних проектах з 1947 року. В той період європейські „фабрики думок” не могли конкурувати з більш активними і структурованими організаціями у США, де потужний економічний розвиток і сприятливі об’єктивні умови спонукали політичні кола країни до активізації своєї діяльності.

Характерно, що після Великої депресії уряд США почав проводити політику ширшого залучення фахівців у галузі суспільних наук до участі в дослідженні та аналізі політичних рішень і стратегій розвитку країни. Президент Ф. Рузвельт створив власні „фабрики думок”, до яких було залучено переважно представників академічної науки. В

наступні роки американські президенти широко використовували потенціал „фабрик думок” для просування політики правлячих партій в країні. Така зацікавленість з боку держави діяльністю дослідницьких та консультативних інституцій сприяла збагаченню „фабрик думок” досвідом та формувала їх позитивний імідж серед представників вищої бюрократії і політикуму країн Заходу.

Друга світова війна, яка призупинила формування „фабрик думок” як впливових некомерційних закладів у Європі, активізувала їх розвиток в США. Там з’явилися десятки таких нових організацій. Вони зосереджували свої зусилля переважно на вирішенні питань економічного характеру, а саме – соціальної зайнятості населення, податкової політики держави, ефективності економічного розвитку. Найвідомішим серед них став Комітет сприяння економічному розвитку (Committee for Economic Development, CED), створений групою бізнесменів 1942 року. Він розробляв стратегії післявоєнної зайнятості населення. Завдяки його ініціативам 1946 року було розроблено і прийнято закон про зайнятість.

На 1940-і роки припадає і створення Корпорації РЕНД (RAND Corporation). Вона виникла на базі відділу концерну Дуглас Ейркрафт (Douglas Aircraft), який під час Другої світової війни, працюючи переважно на уряд, проводив дослідження для військово-повітряних сил. Після війни корпорація РЕНД почала працювати самостійно як незалежна організація, підтримуючи водночас постійні контакти з міністерством оборони США та виконуючи для нього стратегічні аналітичні дослідження.

1950 – 1960-і роки у США характеризуються розширенням діяльності „фабрик думок”, орієнтованих переважно на економічні дослідження. Вчених-економістів почали активно залучати до аналізу і прогнозування рішень у сфері економічної політики країни та дослідження тенденцій у світовій економіці. Політики, які користувались послугами „think tanks”, підкреслювали академічний характер досліджень, намагаючись уникнути натяків на можливий політичний характер замовлень [7].

Характерно, що тільки з 1960 – 1970-х років поняття „think tanks” почало застосовуватися для означення дослідницьких закладів, орієнтованих на практичні результати. До кінця 1970-х років усі „фабрики думок” в організації та в методах своєї роботи орієнтувалися на стиль академічних закладів. Така орієнтація давала підстави залучати до діяльності висококваліфікованих фахівців з науковими ступенями. Крім того, конкретизовані замовлення політико-економічного напрямку сприяли виявленню постійних цільових груп „покупців” продукції „think tanks”.

Початок „холодної війни”, розвиток соціальної держави в країнах Заходу, екологічна та енергетична криза 1970-х років стали поштовхом для виникнення „фабрик думок” нового покоління. В США близько десятка діячів консервативних поглядів, яких об’єднували стійке неприйняття комунізму та проблеми зміцнення обороноздатності країни (а не соціальні програми), ініціювали створення консервативних організацій, серед яких

були і „фабрики думок”.

Серед дослідників існує думка, згідно з якою основні напрями роботи „think tanks”, фактично з часів їх появи, визначав американський військово-промисловий комплекс, оскільки він був „головним замовником аналітичної продукції, фінансував дослідження, формував атмосферу закритості” [8]. Водночас численні ліберальні фонди в цей період починають фінансувати низові неурядові організації та активізують підтримку соціальних проектів через їх діяльність.

Фонд „Спадщина” (Heritage Foundation) став однією з перших „фабрик думок”, яка виявила позицію відвертої партійної приналежності консервативного характеру. Наприкінці 1970-х років вона виступила з програмою сприяння створенню нової консервативної коаліції в країні, яка повинна визначати американську політику і домінувати в політичних колах [9]. У наступні роки створюються „фабрики думок” на кшталт фонду „Спадщина” за ідеологічною орієнтацією. Вони відверто пропагували свої політичні позиції.

Під час „холодної війни” керівництво США активно залучає до співпраці „фабрики думок”, намагаючись за допомогою академічних фахівців обґрунтовано просувати внутрішню і зовнішню політику правлячих в країні партій. Відомо, що адміністрацію Дж. Картера підтримував своєю діяльністю Брукігський інститут. Р. Рейган неодноразово підкреслював значення фонду „Спадщина” у здійсненні консервативної економічної революції в країні [10].

На відміну від США, де „think tanks” спочатку створювалися переважно на кошти впливових у політиці та економіці осіб і лише з часом до участі у виробленні певних проектів долучилися вищі посадові особи та адміністрації президентів, у Німеччині вони формуються на основі так званих партійних фондів. До категорії „фабрик думок”, які виникли на основі зацікавлень партій, належать фундації Ф. Еберта, Г. Зайделя, Р. Люксембург, К. Аденауера, Ф. Науманна. На початку 1960-х років за рішенням Конституційного суду ФРН партійні інститути (установи, які працювали винятково на певні партії, отримуючи від них фінансування та замовлення) одержали статус неурядових організацій. Фонди здобули можливість легалізувати фінансування своєї діяльності з федерального бюджету, незалежно від партій. Проте самостійність цих організацій була все ж обмеженою.

Відома роль німецьких „фабрик думок” у процесі демократичних перетворень в Іспанії та Португалії з середини 1970-х років. Дослідники-латиноамериканісти відзначають активну, фактично конкурентну їх діяльність в країнах Латинської Америки та Карибського басейну [11, с. 24]. Досвід взаємодії в системах партійного впливу та консультаційно-пропагандистської роботи, який охоплює переважно період від закінчення Другої світової війни до середини 1970-х років, позначився в діяльності „think tanks” професійними, науково обґрунтованими

рекомендаціями для внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень держав.

Отже, 1960 - 1970-і роки як в США, так і на європейському континенті, зокрема, у Німеччині, характеризувались появою „фабрик думок” з ідеологічною орієнтацією. Вони відверто захищали певні політичні погляди (переважно консервативного характеру) і пропагували свої ідеї в суспільстві та за кордоном. Правовий неурядовий статус у своїх країнах та певна фінансова незалежність сприяли в цей період більшій самостійності „фабрик думок” у виборі форм роботи та поширенню політичної активності у внутрішньо- і зовнішньополітичному житті.

1980 - 1990-і роки характеризувалися збільшенням кількості „фабрик думок”. Вдосконалювались їх структури, система фінансування, уточнювалася сфера діяльності. Нині кількість „think tanks” визначити практично неможливо. Деякі дослідники вважають, що 50 % з них діють в США. Понад 600 таких неурядових організацій є в Європі, з них понад 100 – у Німеччині. В США для них, на відміну від коледжів та університетів, не потрібно формальної процедури акредитації, тому й не існує їх офіційного переліку. Крім того, організації, які вважаються некомерційними, для можливого зменшення оподаткування й уникнення небажаної зацікавленості ЗМІ не розповсюджують інформацію про свої дослідження, оскільки за законами США цим (некомерційним, неурядовим) організаціям заборонено „займатися діяльністю, спрямованою на посилення впливу на законодавство”, а також брати участь „у політичних кампаніях... в інтересах або проти кандидатів на ту чи іншу державну посаду” [12]. Переважна більшість організацій, які зараховують себе до „фабрик думок”, здійснює дослідницьку або пропагандистську роботу. Відповідно, вони потрапляють за різними критеріями оцінки до переліку різних за характером діяльності організацій.

Науково-дослідницькі центри, такі як Корпорація РЕНД у США або Німецький інститут заокеанських досліджень (DUI) та Дослідницький інститут Німецького товариства зовнішньої політики (DGAP) отримують замовлення переважно від державних відомств, галузі досліджень визначаються установами-замовниками, а результати друкуються у вигляді наукових монографій та звітів. Такі організації проводять оцінку державних програм, залучаючи до цієї роботи наукові колективи. Приміром, у Дослідницькому інституті товариства зовнішньої політики (заснований 1955 року за зразком однієї з найвідоміших „фабрик думок” – Лондонського королівського інституту міжнародних досліджень) на проектній основі здійснюються дослідження з актуальних політичних питань. До нових напрямів його зацікавлень належать процеси в Росії та інших країнах СНД, в країнах Центральної Європи, європейська зовнішня політика, роль США у новій світовій політиці, процеси глобалізації.

Пропагандистсько-консультативні дослідницькі „фабрики думок” мають, як правило, різноманітне ідеологічне спрямування. Так, Рокфордський інститут (Rockford Institute) дотримується консервативної

позиції щодо соціальної політики в країні, тоді як Інститут економічної політики підтримує ідеї профспілок у США. В Німеччині типовим представником „фабрик думок” пропагандистського напрямку діяльності є Інститут розвитку і миру (INEF), заснований 1990 року при Дуйсбурзькому університеті. Характерно, що він був створений для підтримки діяльності Фондації В. Брандта. Мета інституту – інформувати громадськість про глобальні взаємозв’язки, а також надавати консультації політичним діячам. Зразком для INEF став американський Інститут світового спостереження (World Watch Institute).

„Фабрики думок” пропагандистсько-консультативного спрямування гнучко реагують на запити політичних діячів, прагнучи в такий спосіб безпосередньо впливати на їх рішення. Фінансують пропагандистські центри переважно приватні особи та корпорації. В 1990-і роки в багатьох інститутах вдалися до переважно приватного фінансування на протидію колишньому державному фінансуванню проектів і програм. Деякі „think tanks” молодшого покоління стали піонерами щодо підготовки дослідницької і пропагандистської продукції, орієнтованої на певні цільові групи. Вони готують невеликі загальнодоступно викладені доповіді з чіткими рекомендаціями та можливими сценаріями розвитку подій. До таких організацій належить, зокрема, Інститут янки з досліджень державної політики (Yankee Institute for Public Studies).

В 1990-і роки відбулися суттєві зміни в діяльності „фабрик думок”. Численні інститути, які вивчали проблеми зовнішньої політики, політики безпеки, реорганізували свою діяльність. Збільшення кількості „фабрик думок”, проблеми з фінансуванням спонукали їх до запровадження „цільового маркетингу”. З широкої сфери політичних досліджень вони обирали вузьку спеціалізацію і намагались зацікавити представників політичної еліти своїми пропозиціями. Серед інститутів, які виконують вузькоспеціалізовані замовлення, можна назвати Інститут міжнародної економіки (Institute of International Economics), Вашингтонський інститут близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy) в США, або, приміром, Федеральний інститут досліджень Сходу й інтернаціональних студій, Центр досліджень європейської інтеграції при Боннському університеті у Німеччині. До таких „think tanks” належать організації, які проводять численні соціальні, екологічні, технічні дослідження. Та вузька спеціалізація є певним ризиком, оскільки загрожує самому їх існуванню після можливого припинення фінансування фондами чи приватними особами, які можуть втратити інтерес до їх проблематики.

Існування „фабрик думок”, що представляють певні інтереси, пов’язане, перш за все, з діяльністю політичних партій. Як уже зазначалося, офіційно задекларована незалежність від діяльності партій не заважає багатьом з них тісно співпрацювати з ними. Фондації Ф. Еберта, К. Аденауера, Г. Бьоля у Німеччині здійснюють дослідження з очевидним політичним характером. Як відзначають аналітики, довгострокові інтереси фондаций

відрізняються від тимчасових інтересів політичних фракцій. Приміром, на початку 1990-х років фракція ХДС/ХСС у Німеччині, так само, як і фундація К. Аденауера, підтримувала латвійських християнських демократів, хоча проект фундації був орієнтований на підтримку всіх демократичних сил, у тому числі й популярного тоді руху „Латвійський шлях”. Така позиція викликала критику як з боку латвійських християнських демократів, так і з боку окремих політиків ХДС/ХСС [11, с. 25]. Характерно, що проекти фундацій, орієнтовані на дослідження процесів демократизації, особливо після закінчення „холодної війни” та з початком демократичних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи і в країнах колишнього СРСР, здійснювалися за тісної співпраці з урядами тих країн, у яких діяли ці фундації. Якщо в середині 1970-х років Фундацію Г. Зайгеля звинувачували у співробітництві з урядовими структурами, то з початком 1990-х років це стало нормою діяльності й інших фундацій [11, с. 27].

Працюючи над актуальними проблемами внутрішньої і зовнішньої політики, „фабрики думок” все частіше схиляються до створення коаліцій з іншими організаціями для дослідження певної проблеми. Особливого значення набувають результати діяльності інститутів з різними ідеологічними настановленнями. Певні проекти передбачають взаємодію „think tanks”, оскільки вона дозволяє уникати дублювання процесу та результатів роботи. Так, у США 1996 року в ході обговорення реформи системи соціального забезпечення дві „фабрики думок” – Центр з бюджетних та політичних пріоритетів (Center on Budget and Policy Priorities) і Центр з правових питань та соціальної політики (Center on Law and Social Policy) – домовились про неофіційний розподіл праці під час аналізу проблем, пов’язаних з цією реформою.

Оскільки „фабрики думок” переслідують у своїй діяльності переважно дослідницькі, консультативні та пропагандистські цілі, а основними споживачами їх продукції є представники політичної та економічної еліти, то на сьогодні визначилось кілька міст, де „фабрик думок” найбільше. У Великій Британії – це Лондон. 90 % британських „think tanks” розмістилося в урядовому кварталі. Більше половини „фабрик думок” у США мають свої штаб-квартири або відділення у Вашингтоні. В Німеччині в Бонні зосереджені переважно інститути з проблем внутрішньої політики, а в Берліні – інститути, що досліджують проблеми зовнішньої політики і політики безпеки. З другої половини 1990-х років новими центрами „think tanks” стають Гамбург, Мюнхен, Кіллер, регіон Північної Райн-Вестфалії.

Таке розташування неурядових організацій обумовлене об’єктивно. У великих містах, особливо у столицях, зосереджені засоби масової інформації, партійні центри, органи різних спілок, штаб-квартири низових „grass-roots” організацій, значні наукові заклади, університети.

„Фабрики думок” використовують традиційно усталені канали, які забезпечують їм можливість брати участь у процесі вироблення

політичних рішень. Їх співробітники мають можливість виступати на засіданнях урядових комісій. Деякі фахівці з „think tanks” працюють в державних структурах. Колективи „фабрик думок”, які працюють за контрактами, готують офіційні звіти й повідомлення для вищих посадових осіб. Результати своїх досліджень фахівці презентують на різних форумах, поширюють через засоби масової інформації.

Основними цільовими групами „фабрик думок” і в США, і в Європі є дослідницькі інститути та університети, депутати парламентів, політичні партії, міністерські апарати. Менше замовників серед підприємців, профспілок, інших неурядових організацій.

Можна стверджувати, що поява таких неурядових організацій, як „фабрики думок” в країнах розвинутої демократії сприяла збільшенню і зміцненню взаємозв’язків між науковими, політичними і громадськими колами суспільства. Недержавне фінансування та академічні стандарти діяльності у першій половині ХХ століття обумовили високий професійний рівень їх досліджень та появу постійних замовників.

Поступове збільшення кількості „фабрик думок” ідеологічного спрямування, що спостерігалось за часів „холодної війни”, з одного боку, спонукало їх до урізноманітнення форм своєї продукції, якими, зокрема, стали, поряд з прикладними дослідженнями, аналітичні довідки, консультативні послуги, участь у багатоцільових проектах (у співробітництві з партіями). З іншого ж боку, кількісне збільшення організацій і зростання попиту на їх продукцію розвивало їх авторитет як незалежних, незаангажованих закладів, орієнтованих на досягнення цілей демократизації суспільства.

В останні десятиліття діяльність „think tanks” зазнає серйозних змін. Найважливіші – це перетворення більшості з них на пропагандистсько-консультативні центри з вузькоспеціалізованою, оперативною інформаційною базою даних, боротьбою за цільові групи збуту своєї продукції. Внаслідок цього посилюється політизація фахової інформації, яку надають ці заклади.

Зміни в сучасному міжнародному середовищі та, відповідно, у внутрішньополітичних процесах викликають потребу у вдосконаленні, трансформації, а також, можливо, і звуженні діяльності „фабрик думок”.

Історичний досвід діяльності цих неурядових організацій передбачає можливість для вдосконалення їх як конкурентоспроможних центрів наукової, політично обґрунтованої внутрішньо- та зовнішньополітичної інформації. Водночас досягнення громадянського суспільства в країнах розвинутої демократії є своєрідним важелем для відтворення діяльності „фабрик думок” як медіаторів суспільства і політичної еліти.

Література:

1. Interest Group Politics / A. J. Cigler, B. A. Loomis (eds).- Washington,

D.C.: CQ Press, 1998. – P. 148 – 152.

2. Дослідницький інститут Німецького товариства зовнішньої політики (DGAP) // <http://www.dgap.org>; Інститут розвитку й миру // <http://www.inef.de>

3. Современные фабрики мысли. Агентство гуманитарных технологий <http://www.aht.org>.

4. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2002. – С. 10.

5. **Hammack D. C., Wheeler S.** Social Science in the Making. – N.Y., 1994. – P. 12.

6. **Smith J. A.** Brooking at Seventy-Five. – Washington, D.C.: Brooking Institution, 1991.

7. **Smith J. A.** Strategic Calling: The Center for Strategic and International Studies, 1962 – 1992. – Washington, D.C.: CSIS, 1993.

8. **Шевцов А. І., Мерніков Г. І.** Міжнародні неурядові організації як фактор впливу на ситуацію в Україні // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4.

9. **Edwards L.** The Power of Ideas: 25 Years at the Heritage Foundation. – Ottawa, 1997. – P. 32.

10. Фонд „Спадщина” // <http://www.heritage.org/>.

11. **Погорельская С.** „Тихие институты” (Спорные аспекты внешне- и внутривнутриполитической деятельности фондов ФРГ) // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 9. – С. 24.

12. Reg. Section 1.501 (c) (3) - 1(b) (1) (v).